

SAID AHMAD HAJVIY ASARLARIDA KINOYALI HAJVNING LISONIY XUSUSIYATLARI

Tojimatov Rasuljon G‘anijonovich,

University of Business and Science oliy ta‘lim muassasi,

Til va adabiyot ta‘limi kafedrası dotsent v.b.

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Said Ahmad hajviy asarlarida kinoyali hajvning lisoniy xususiyatlari yoritilgan. Maqolada turli lisoniy vositalar birgalikda kinoyaviy mazmunga ega bo‘lgan matnni hosil qilgani, kinoyaviy kulgi so‘zlarning matnda ega bo‘lgan qo‘shimcha ma‘nolari hisobiga yuzaga kelishi izohlangan. Kinoya usuli bilan hosil qilingan ko‘chma ma‘no faqat okkazional ma‘no doirasiga oid ekani misollar asosida tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *Lingvopoetik tahlil, kinoya, askiya, latifa, yumor, satira, sinxronik, diaxronik, tipologik, leksema, sintaktik, ramzlar, satira, yumor.*

Kinoyaga ishora qiluvchi bir necha vositalar matnda birgalikda qo‘llanib, murakkab shakldagi kinoya uslubini hosil qilishi mumkin. Bunda ham kinoya ma‘nosi, asosan, matnning umumiy mazmunida ifodalangan muallif yoki so‘zlovchining subyektiv munosabatida o‘z aksini topadi. Kinoya ma‘nosiga ega bo‘lgan leksik birliklar biri ikkinchisining ma‘nosini to‘ldirib, kinoyaviy kulgini kuchaytira boradi. Bunday holda til birliklaridan mubolag‘ali foydalanish ham kulgi kuchini oshiradi.

Bosh nevroptolog prof. Mannopov bemor N.ga bir necha savol bilan murojaat qildi:

- Keyingi oylarda qanday dorilar iste‘mol qildingiz?
- Hech qanday.
- Bu yil qaysi kurortda bo‘ldingiz?
- Uydan tashqariga chiqmadim.
- Uyingizda nima bilan shug‘ullandingiz?
- K.Doniyorning “Shiltasini” o‘qidingiz.
- O‘qish jarayonida o‘zingizni qandoq sezdingiz?
- Uyqu kelaverdi. Tinmay igna tiqib uyqumni qochirdim.

Nevropotologlar uzoq mulohazalardan keyin bemor N.ign bilan davolash usulidan beixtiyor foydalangan, o‘zi sezmaganda badiiy adabiyot yordamida kasallikdan mutlaqo qutulgan degan xulosaga keldilar. Prof. Mannopov

vrachlarga xos “husnixat” bilan bloknotiga lotin alifbosida “Shilta” deb yozib qo‘ydi. Yaqinda “Meditsina nashriyoti” “Shilta”ni har sahifasiga igna qadab bosmadan chiqardi. Roman qo‘sh pechatli maxsus resept bilan aptekalarda sotilmoqda. (S.Ahmad, Toshkent, Yulduz. 1986-yil, 132–133–betlar).

Yuqoridagi matnda kinoya uslubini yuzaga keltirgan turli lisoniy vositalar birgalikda umumiy kinoyaviy mazmunga ega bo‘lgan matnni hosil qilgan. Bunda kinoyaviy kulgi so‘zlarning matnda ega bo‘lgan qo‘shimcha ma’nolari hisobiga yuzaga keladi.

Ma’lumki, tilshunoslar so‘zda atamalilik, nomlash (*denotativ*) va qo‘shimcha ekspressiv – emosional ma’no mavjudligini aytib o‘tadilar¹. So‘zning qo‘shimcha ma’nolari tilshunoslikda konnotativ ma’no, stilistik bo‘yoq, ekspressiv ma’no ottenkasi, qo‘shimcha ma’no kabi atamalar bilan nomlanadi². Turlicha nomlar bilan ataluvchi bunday ma’nolar emosional–ekspressivlik, nutqiy ta’sirchanlik va ma’lum maqsad uchun xizmat qilib, asosan, mazkur ma’noga ega bo‘lgan so‘z xos bo‘lgan matnda ro‘yobga chiqadi. Binobarin, kulgili matnlarning hosil bo‘lishi ham so‘zlovchi yoki yozuvchining hisiyoti va munosabati ifodalanib turadigan so‘zning qo‘shimcha konnotativ ma’nolari natijasidir. Konnotativ ma’no yozuvchi va so‘zlovchining munosabatini ifodalovchi so‘z semantik strukturasiining bir qismidir. So‘zlovchining ichki kechinmalarini ifodalovchi va tinglovchining hislariga ta’sir qiluvchi narsa ham ana shunda³.

Yuqoridagi matnda ham so‘zlarning konnotativ ma’nolari, ya’ni salbiy subyektiv ma’no ifodasi kinoyaviy kulgini yuzaga keltiradi.

- Uyingizda nima bilan shug‘ullandingiz?
- K.Doniyorning “Shilta”sini o‘qidim.

Matnning ushbu dialogidagi “Shilta” so‘zi butun kinoyaviy kulgili matn mazmuniga ishora qilib turadi. Bu so‘zga matnda alohida urg‘u berilib, u nutqiy reaksiyaga kirishish uchun asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi va uning ma’nosi matnning mazmunida oydinlashadi. Demak, ma’lum bir so‘z butun dialog jarayonini belgilab beradi⁴. “Shilta” so‘zi ko‘chma ma’noda, “iflos”, “balchiq”, “odam jirkanadigan”, “hech narsaga arzimaydigan” salbiy subyektiv baho ma’nosiga ega bo‘lib, shu ma’noda og‘zaki nutqqa “birovning shiltasiga toymoq” frazeologik iborasi ham ishlatiladi. Muallif asarni “Shilta” deb nomlab, shu nom orqali yuqorida ko‘rsatilgan ma’nolarga ishora qiladi, hamda so‘zlovchi nutqi orqali nutq predmeti (K.Doniyorov asari)ga tanqidiy kinoyaviy ekspressiv

¹ Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979 г. Ст. 195. Пинхасов Я. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1969, 46-б.

² Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, Фан, 1982, 10-б.

³ Қиличев Э. Ўша асар, 7-б.

⁴ Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент, Фан, 1974, 33-б.

munosabatni ifodalaydi. Natijada bunday munosabat va salbiy subyektiv baho ma'nosini ifodalagan "*Shilta*" so'zi kulgini hosil qiladi. Bunda asarning uning nomi bilan atalishi, ya'ni metonimiya hodisasining alohida o'rni bor. Odatda, metonimiyalar nutqiy holatda ellipsis natijasida sodir bo'ladi. Metonimiya yo'li bilan hosil bo'lgan ko'chma ma'noning subyektiv munosabatga ega bo'lishi eksplisit ifodalangan qism denotati tarkibida qanday subyektiv baho ma'nosi borligiga bog'liq. Shunga ko'ra metonimiya yo'li bilan hosil qilingan ko'chimlarda subyektiv munosabat ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Yuqoridagi matnda metonimiyaga uchragan "*Shilta*" so'zining semantik tuzilishida va so'z nomlangan predmetga nisbatan salbiy baho elementi mavjud. Shuning uchun metonimiya qo'llangan "*Shilta*" so'zi salbiy subyektiv munosabat ifodalab, kinoyaviy kulgini yanada kuchaytiradi, ya'ni kinoya uslubi va metonimiya uyg'unlashib ketadi.

Metonimiya bu o'rinda emotsional – ekspressivlik va nutqiy ta'sirchanlikni oshirish uchun xizmat qiladi. "*Shilta*" so'zida ifodalangan kinoyaviy ma'no matndagi keyingi javob replika – "Uyqum kelaveradi", "Tinmay igna tiqib uyqumni qochirdim" jumllarini presuppozitsiyalari bilan yanada oydinlashadi. Bu jumlar bir butun holda keyingi reallikka nomuvofiq keluvchi, muallifning kinoyaviy maqsadini ifodalagan "badiiy adabiyot yordamida kasallikdan mutlaqo qutulgan" jumlasining tug'ilishiga turtki beradi. Mazkur jumladagi badiiy adabiyot birikmasi alohida urg'u olib metonimik qo'llangan "*Shilta*" so'zining kinoyaviy konnotativ ma'nosini yana ham kuchaytiradi. Demak, kinoyaviy mazmunga ega bo'lgan matnlarda kinoya ma'nosini ifodalagan so'zlar bir-birining ma'nosini oydinlashtirib, kinoyaviy ma'nolar silsilasini tashkil qiladi. B.Umurqulov aytganidek, badiiy nutqda so'z faqat fikr ifodalovchi, obraz yaratuvchi vosita emas, nutq tarkibidagi boshqa so'zlarga ta'sir etuvchi vosita hamdir⁵.

"Prof. Mannopov vrachlarga xos "*husnixat*" bilan bloknotiga "*Shilta*" deb yozib qo'ydi" jumlasida esa "*husnixat*" so'zi matnda o'z ma'nosiga butunlay qarama – qarshi ma'noda kinoyali qo'llangan. "*Husnixat*" so'zining kinoya ma'nosiga vrachlarga xos birikmasining presuppozitsiyasi ishora qilib turadi.

Matnning so'nggi mubolag'ali qo'llangan mazmunan obyektiv voqealikka mos kelmaydigan jumalari subyektiv munosabat ifodasi bo'lgan umumiy kinoya ma'nosini va kinoyaviy kulgini kulminasion nuqtaga olib chiqadi. Bunda "har sahifasiga igna qadab", "qo'sh pechatli maxsus resept bilan" jumalari kinoyaviy ma'noni ta'kidlaydi. Demak, yuqoridagi matnda kinoya uslubi o'ziga xos murakkab

⁵ Умурқулов Б. Бадий адабиётда сўз. Тошкент, Фан, 1993, 16-б.

shaklda, kinoyali ma'noga ega jumalarning biri – ikkinchisining kinoyaviy ma'nosini keltirib chiqaruvchi ketma-ket bog'lanishi natijasida hosil bo'lgan.

Asartaroshlikning o'qish zalida sira o'qilmagan kitoblar ko'rgazmasi ochildi. Ko'rgazma zali yaxshi jihozlangan. Stendlarda bosilganiga o'n besh –yigirma yil bo'lgan, lekin biron odam varaqlamagan, hatto qo'lga ushlab ko'rmagan kitoblar qo'yilgan. Bu kitoblarga qo'l tegizish ta'qiqlanadi. Bu nodir kitoblar yoniga avtorning rangli suratini ham osib qo'yish planlashtirilgan. Ko'rgazmaga marhamat, aziz kitobxonalar. (S. Ahmad, Yulduz. Ko'rgazma. Toshkent, 1986. 194–bet)

Yuqoridagi matnda “sira o'qilmagan”, “ko'rgazma” “biror odam varaqlamagan” “hatto qo'lga ushlab ko'rmagan”, “kitobga qo'l tegizish taqiqlanadi”, “nodir kitoblar” jamlanmalarining yashirin ma'nolari matn mavzusi, ya'ni ko'rgazma so'ziga bog'liq ravishda kinoyaviy kulgini hosil qiladi. Demak, ko'rgazma so'zi ushbu matnda kinoya ma'nosini uyushtiruvchi markaz hisoblanadi. “Sira o'qilmagan”, “biron odam varaqlamagan, hatto qo'lga ushlab ko'rmagan kitoblar” tushunchalari tom ma'noda “ko'rgazma” tushunchasi bilan bog'lana olmaydi. Chunki ko'rgazma so'zining semantik tarkibida “namunali” semasi mavjud bo'lib, u “sira o'qilmagan”, “biron odam varaqlab ko'rmagan, hatto qo'lga ushlab ko'rmagan kitoblar” tushunchasining ma'nosiga zid keladi. Bu zidlikni “bosilganiga o'n besh – yigirma yil bo'lgan” jumlasida ifodalangan tushuncha ta'kidlaydi. Demak, mazkur jumlar bilan ko'rgazma so'zi o'zaro semantik tomonidan oksyumoron holatda bog'langan. Ayni jumalarning semantik oksyumoron bog'lanishi va ular orqali muallif subyektiv munosabatining ifodalanish kinoyaviy kulgini yuzaga keltiradi. “Bu kitoblarga qo'l tegizish taqiqlanadi” jumlasining presuppozitsiyasi ham kinoyaviy kulgi uchun xizmat qiladi. Uning presuppozitsiyasiga yuqoridagi jumlar ishora qiladi. Bu jumlaning presuppozitsiyasi turli ko'rgazma yoki muzeylarga qo'yilgan nodir kitoblarga (o'z ma'nosida) nisbatan ifodalanadi. Yuqoridagi matnda esa uning ana shu to'g'ri ma'nosiga qarama-qarshi bo'lgan ma'nosidan foydalaniladi. Ayni paytda, so'z o'yini ham hosil bo'ladi. Ya'ni qo'l tegizilmagan (arziyas) kitoblarga qo'l tegizish ta'qiqlanadi. Matn mazmuyeiga bog'liq bu so'z o'yini kulgini yanada bo'rttiradi. “Nodir kitoblar” jumlasida esa matn mazmuni, so'zlovchining subyektiv munosabatidan kelib chiqib, o'z (to'g'ri) ma'nosiga butunlay qarama–qarshi bo'lgan kuchma ma'noda qo'langan. “Nodir” so'zning bunday qarama–qarshi ma'noga ega bo'lishi yuqorida matn (leksik qurshov) dagina amalga oshadi. Chunki u o'ziga xos bo'lmagan leksik qurshovda kelgan. So'z ma'nosining

boshqa tomonga siljishi, kupincha, uning o‘zi uchun xos bo‘lmagan kontekst ichida kelganda yuz beradi.

Ko‘rinadiki, matn so‘zning yangi ma’no qirralarining yuzaga chiqish imkoniyatidir. Tahlildan ma’lum bo‘ladiki, kinoya uslubiga asoslanib qurilgan matnlarda umumiy kinoyaviy mazmun ma’lum suzlar ishora qilgan yashirin ma’nolarda namoyon bo‘ladi. Ma’lum nutqiy vaziyat uchun xoslangan ishora ma’nolariga ega bo‘lgan so‘zlar o‘ziga xos kinoyaviy modallikni ifodalab, syujet voqealarning kinoyaviy tarzda yoritib berish uchun xizmat qiladi.

Shahar teatrida dramaturg Mehmonovning yangi muzikali dramasi prem'yerasi bo'lib o'tdi. Muhokama majlisida so'zga chiqqan tomoshabinlar qizg'in bahsga kirishdilar. Ular teatrning ijodiy kollektivi va dramaturgni teatr foyesida tashkil qilingan yangi bufet bilan qizg'in tabrikladilar. So'zga chiqqanlar bufetchi Oysha xolaning hushmuomalaligi, sotilayotgan mollar assortimenti nihoyatda rang-barangligini alohida qayd qildilar. Shunga qaramasdan, teatr kollektivi bufetni yanada yaxshilash, somsa, chuchvara, qatlama kabi milliy taomlar xilini ko'paytirish, ko'k choyni stakanda emas, choynakda damlash imkoniyatiga ega ekanligini alohida uqtirib o'tdilar. Mehmonov tomoshabinlarga minnatdorchilik bildirdi. (S.Ahmad, Yulduz. Premyera. Toshkent, 1986 yil. 143–bet).

Ushbu matnda muallif jiddiy voqea haqida bayon qilib, kutilmaganda o‘quvchi diqqatini asosiy masaladan chetga buradi. Ya’ni drama prem'yerasi va uning muhokamasi haqida gap boshlab, teatrdagi tashkil qilingan bufet masalasiga o‘tib ketiladi. Matn mazmunining bunday shaklda qurilishi kinoya uslubini vujudga keltiruvchi presurpozitsiyasiga ishora qiladi. Bu presurpozitsiya matnni to‘liq o‘qib chiqish mobaynida matn mazmunining nima maqsadda boshqa yo‘nalishda davom etganligi anglashilgandan keyin ma’lum bo‘ladi. Shunday keyin “Mehmonovning”, “Qizg‘in bahsga kirishdilar”, “Yangi bufet bilan tabrikladilar”, “Mehmonov tomoshabinlarga minnatdorchilik bildirdi” jumllariga kinoyaviy ma’no yuklangani anglashiladi. Natijada hosil bo‘lgan maqsadli tag ma’noli matn mazmunidan kinoviy kulgi yuzaga keladi. Demak, bu matnni o‘qish mobaynida o‘quvchi ongida hosil bo‘lgan so‘zlar semantikasi tahlili natijasida amalga oshadi. Bu yerda umumiylikdan xususiylikka tomon yo‘nalgan tahlilni ko‘rish mumkin. Ya’ni matnni umumiy mazmunidan matnni tashkil qilgan til birliklaridagi boshlanish va ular orasidagi munosabat hamda ularning matnda ega bo‘lgan ma’nolari ochiladi. Yozuvchining badiiy matnni yaratishda til birliklaridan o‘rinli foydalanishdagi mahorati shunda ko‘rinadiki, matnda qo‘llangan har bir o‘z ma’nosidan tashqari yana boshqa ma’nolarga ham ishora qilib turadi. Bu ishora

ma'nolar matnning umumiy maqsadli tag ma'nosi bilan bog'liq bo'ladi. Natijada yozuvchining matn tuzishdagi o'ziga xos uslubi namoyon bo'ladi. Jumladan, "Mehmonov" so'ziga ham shunday qo'shimcha ma'no yuklanganki, u matnning mazmunidagi umumiy kinoyaga ishora qilib turadi. "Mehmonov" so'ziga mazkur matnda yuklangan umumiy maqsadli tag ma'noli matn mazmuni bilan bog'lik kinoyaviy ma'no ham kulgi uchun alohida turtki beradi.

Tahlildan ko'rinadiki, kinoya uslubining murakkab ko'rinishlarida kinoyaviy okkozional ma'nolar matn tarkibidagi konkret so'zlarga yuklangan bo'lsa ham, ularning kinoya ma'nosiga ega ekanligi, matndagi tag ma'noli kinoya matn o'qib chiqilgandan keyin, demak, matnning umumiy mazmunidan anglashiladi. Bunda matndagi so'zlarning ma'no jihatdan ichki aloqadorligi rol o'ynaydi.

Shuningdek, kinoyaning hazil–mutoyibali bo'lishining sababi personajlar yoki so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatning ziddiyatli emasligidir. Agar ziddiyatli bo'lsa, kinoyada salbiy subyektiv munosabat aks etadi. Demak, kinoyaviy kulgi hosil bo'lishining o'z lisoniy asoslari mavjud bo'lib, kinoyali qo'llangan til birliklarining tag ma'nolari orqali yozuvchi yoki so'zlovchining nutq predmetiga nisbatan ko'pincha, salbiy subyektiv munosabati ifodalanadi. Binobarin, kinoya maqsadli tag ma'noli matn birliklari ishora ma'nolarining o'zaro bog'liqligi asosida yuzaga keladi. Shuningdek, kinoya usuli til birliklarining nutq jarayonidagi faoliyati natijasida hosil bo'ladi. Demak, kinoya nutqiy hosiladir. Misollar tahlilidan kelib chiqib, kinoya uslubi va kinoyaviy kulgi hosil bo'lishi haqida quyidagi xulosalarni chaqirish mumkin:

1. Kinoya o'ziga xos kulgi hosil qiluvchi vosita sifatida so'zlarning ma'lum matn yoki nutqda ega bo'lgan okkazonal ma'nolari evaziga hosil bo'ladi.

2. Kinoya orqali yozuvchi yoki so'zlovchining subyektiv munosabati ifodalanadi va mazkur munosabati zamirida kinoyali kulgi yotad.

3. Matndagi til birliklarini kinoyaviy ekanligini anglashda, shuningdek, kulgi hosil bo'lishida presuppozisiya ham muhim ahamiyatga ega.

4. Konkret lisoniy birliklarga yuklangan kinoya ma'nosi ularning nutqiy xoslanishdagi shakl va mazmun zidligi asosida yuzaga keladi.

5. So'z va qo'shimchaning oksyumoron bog'lanishidan hosil bo'lgan lisoniy birlik ham kinoyaviy kulgi hosil qilishi mumkin.

6. Til birliklarini mubolag'ali ko'chma ma'noda qo'llash ham kinoya uslubini, shuningdek, kulgini hosil qiladi.

7. Kinoya ma'nosining bo'rttirilishida yuklamalar (ayniqsa, ta'kid yuklamalar)ning ham alohida o'rni bor.

8. Metaforik qo‘llangan so‘zlarda hosil qilingan kinoyalarda kinoya va kulgining ta’sirchanligi birmuncha yuqori bo‘ladi.

9. Matnda tag ma’noga ega bo‘lgan atoqli otlar va individual qo‘llanishdagi nomlar ham o‘ziga xos kinoya uslubi va kulgini hosil qiladi.

10. Paronomaziya hodisasi maxsus kinoyaviy kulgi hosil bo‘lishida alohida ahamiyatga ega.

11. Ba’zi matn(nutq)larda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi subyektiv munosabatga bog‘liq hazil–mutoyibali kinoyaviy kulgi hosil bo‘lishi mumkin.

12. Umuman, kinoya uslubi maqsadli tag ma’noli matnda vujudga keladi. O‘zbek tilida kinoya yo‘li bilan so‘z ma’nolarining o‘ziga xos taraqqiyoti

ro‘y beradi. Ammo bu ma’no faqat kinoyaviy matndagina namoyon bo‘ladi. Shuning uchun bu uslub bilan bog‘liq hodisa bo‘lib, bunday ko‘chma ma’nolar leksik ma’no doirasiga kirmaydi. Demak, kinoya usuli bilan hosil qilingan ko‘chma ma’no faqat okkazional ma’no doirasiga oiddir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. -Л.: Наука, 1980.-С.99-101.
2. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Тошкент: ЎзФА, 1963.-Б.41-42.
3. Дмитриев Н.К. Кўрсатилган асар. – Б.138.
4. Майтинская К. Е. Об одной модели парных местоименных слов в финно-угорских языках // Сущность, развитие и функции языка. – М.: Наука, 1987. – С.146.
5. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М.: Восточная литература, 1962. – С.133.
6. Шиянова А.А. История изучения парных слов в финно-угорском языкознании // Вестник угроведения. №1 (8). 2012. – С.65.
7. Пинский Л. Магистральный сюжет. - М.: "Советским писатель", 1989.
8. Введение в литературоведение. М., "Висшая школа"., 1970 .С.112-113.